

TONGA TİĞİN'İN KİMLİĞİ ÜZERİNE

Sâdettin GÖMEÇ

Türklerin Tarih içerisinde kurmuş olduğu en güçlü hanedanlardan biri olan Kök Türk Kağanlığı zamanı, bize göre, pek çok açıdan modern devlet yapısını bünyesinde barındırmaktadır. Bu durum elbette kendinden önce var olan hükûmetlerin tecrübelerini çok iyi süzerek, geliştirmekten kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, Kök Türk Kağanlığının hâkim olmaya çalıştığı çevre ile Türk boyları göz önünde bulundurulduğunda, onların çok zor bir işi başardıkları anlaşılır. Çünkü kendi devletlerine dahil ettikleri Türk kabileleri de, çok kuvvetli bir bağımsızlık arzusuna sahip idiler. Tarihî durum bunu açıkça göstermektedir. Onların kendi soydaşları olan Tarduşlar, Türğişler, Karluklar ve Kırgızlar ile olan savaşlarını hatırlayacak olursak, bunu daha iyi müşâhade edebiliriz. Bu Türk devlet anlayışının bir gereğidir. Yani asil soydan olan, Türk kanını taşıyan herkes devlet idaresinde söz sahibi olabilir. Bilindiği üzere ülke toprakları hükümdar ailesinin ortak malı sayıldığı için, başta bulunan kağan veya beg öldüğü zaman ülkenin idaresi konusunda çocukları arasında kavga çıkmasının sebebi budur. Öyle ki, 687 yılında Tokuz-Oguzların hâkimiyeti altındaki Ötüken bölgesini yeniden ele geçirmek için İl-teriş, Kapgan ve Tunyukuk'un Baz Kağan ile yaptıkları savaş, belki de Türklerin Çaldıran'dan önce kendi aralarındaki en kanlı kavgalardan birisidir. Yine bir hususu daha burada belirtmek istiyoruz. Türk boylarının kendi aralarında yapmış oldukları savaşlar, yabancılarla çarpışmalarına hiçbir zaman benzememektedir. Onların birbirleriyle vuruşmaları o kadar acımasız oluyordu ki, bazan savaş meydanında taraflardan birinin tamamen imha edildiği görülmektedir. Çünkü onlar kendileriyle aynı özellikte olan kardeşlerine teslim olmaktansa, ölmeyi her vakit tercih etmişlerdir.

Komşu devletler de aynı düşüncede idiler. Meselâ, "İpek Yolu"na yalnız başına hâkim olacak bir gücün ortaya çıkması Çin İmparatorluğu'nu korkuttuğu için, kağanlığa karşı olan isyanları kamçıladığını çok iyi biliyoruz. Çinliler zaman zaman Kök Türklere bağlı boylara casusları vasıtasıyla ayaklanmaları yolunda telkinlerde buldukları gibi, bazen bizzat onların yanında kağanlığa karşı savaşlara giriyorlardı. Bundan başka, 8. yüzyılda batıda Arap ordularının İslâmı yaymak gayesiyle giriştikleri faaliyetleri de unutmamak gerekir. 8. yüzyılın başlarında (708-709'lar) Kuteybe'nin Demirkapı bölgesine gelmesi büyük bir kargaşaya sebep oldu. Aslında burada şunu da açıkça dile getirmekten kaçınmamalıyız. Türkler sanıldığı gibi İslâmlığı çok çabuk kabul etmemişlerdir. İslâmlık Türkler arasında kitleler hâlinde

kabul edilene kadar Araplar Türklere akla gelmedik işkenceler ve katliamlar uygulamışlardır. Dolayısıyla 711'lerde Arapların sebep olduğu kargaşayı bertaraf etmek amacıyla İni İl Kagan komutasındaki bir ordunun Türkistan taraflarına gönderildiğini biliyoruz.¹ Belki de bu olayların bir devamı olarak kağanlığa bağlı olduğunu sandığımız Beş-Balık bölgesinde de bazı karışıklıklar söz konusudur. 713 yılında, Kök Türk yazılı belgelerinden anladığımız göre; "Kök Türk ordularının Beş-Balık üzerine bir seferi vardır ve burada altı kere savaşılmıştır".² Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgiler, 713 yılında Beş-Balık'a gönderilen ordunun idaresinin Kapgan'ın oğulları İni İl Kagan, Tonga Tigin ve Kapgan'ın enişterinin elinde olduğunu gösteriyor. Ancak bu savaşların izi Türk milletinin hatırasında derin bir şekilde yer etmiştir. Bu Beş-Balık savaşlarının sonunda Türk milletinin büyük bir yasa boğulduğunu görüyoruz. 714 senesinde, Beş-Balık'ın kuzeyindeki bir yerin muhasarası sırasında, bir gün Tonga Tigin tek başına ata binerek şehrin surlarının dibine kadar sokulmuştu. Etrafta saklanan ve pusu kuran Çin askerleri onu yakalayıp, öldürdü. Onun esir edildiğini sanan Kök Türk askerleri çok uğraşmışlar, fakat öldüğünü anladıkları zaman her şeyden vazgeçerek, üzüntü içinde kalmışlardır.³ Hatta bu sefere katılan enişterinin Tonga Tigin'i kaybettiği için memleketine dönmeğe cesaret edemediği ve karısı ile birlikte Çin'e sığındığını öğreniyoruz.⁴ Belki de o, Tonga Tigin'in ölümünden kendisinin sorumlu tutulacağını ve Kapgan'ın hışmına uğrayacağını sandığından ülkesine geri gitmemiş olabilir.

İşte biz burada, bu Tonga Tigin'in kimliği üzerinde ve Türk tarihindeki yeri hususunda birkaç şey söylemek istiyoruz. Bilindiği gibi Tonga Tigin, cihan fatihi Kapgan Kağan'ın büyük oğludur. Bunu Çin kaynaklarının verdiği bilgiler sonucunda öğrenebiliyoruz. Ancak Türk tarihinin ve kültürünün anıt eserlerinden biri olan *Divanü Lûgati't-Türk*'de Kâşgarlı Mahmud "Alp" kelimesini açıklarken bir şiir kaydetmiştir:

Alp Er Tonga öldü mü?
İsız acun kaldı mı?
Ödleğ öcün aldı mı?
Emdi yürek yırtılır⁵.

¹ S.Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1999, s. 61.

² Bk. Bilge Kagan Yazıtı, Doğu tarafı, 28. satır.

³ S.Gömeç, "Atsız Bir Kahraman: Tonga Tigin", *Türk Kültürü*, 33/390, Ankara 1995, s. 639-640.

⁴ Çin kaynaklarının çevirisinde İni İl Kagan ve Tonga Tigin ile Beş-balık seferine katılan kişinin kimliği hususunda da bir karışıklık vardır. Meselâ J. T. Chang, ve ondan naklen O. F. Sertkaya, Huo-pa Hie-li-fa Schi-a-schi-pi adlı bu kişinin onun kayınbiraderi olduğunu söylerlerken (J. T. Chang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler*, Taipei 1968, s. 153; O.F.Sertkaya, "İnel Kağan mı? İni İl Kağan mı?", *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, s. 86); Liu Mau Tsai, bu kişinin enişterisi olduğunu belirtmektedir (Liu Mau Tsai, *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-Küe)*, I., Wiesbaden 1958, s. 169).

⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, Çeviren: B. Atalay, Ankara 1988, s. 41.

Yine bir şahıs ismi olan “Kaz” kelimesini açıklarken de, “bunun Afrasyab’ın kızı olduğunu, Kaz’ın babası Tonga Alp Er’in Afrasyab olarak tanındığını”⁶ söylüyor. Kâşgarlı buna bağlı açıklamalarına başka yerlerde de devam ediyor. “Tonga” kelimesi hususunda “Kaplan cinsinden bir hayvandır. Çok kere kişi adı olarak kullanılır. Tonga Han, Tonga Tigin denir. Türklerin büyük hakanı Afrasyab’ın asıl Türk adı Tonga Alp Er’dir” der.⁷ Yûsuf Has Hâcib de, meşhur eseri, *Kutadgu Bilig*’de, Taciklerin Afrasyab dediği bir kahramandan bahseder.⁸ Bu şunu gösteriyor ki, şu veya bu şekilde Afrasyab ve Tonga Tigin’in adı Kâşgarlı Mahmud ile Yûsuf Has Hâcib devrine kadar gelip, onlar tarafından da bilinmektedir.

Afrasyab başka bir tarihî kaynakta da karşımıza çıkıyor, o da Firdevsî’nin *Şehnâme* adlı eseridir. Bilindiği üzere Gazneli hanedanlığının en kudretli hükümdarı Sultan Mahmûd (998-1030) edebiyata, güzel sanatlara ve ilime önem veren bir şahsiyetti. Bu bakımdan sarayını ilim ve sanat adamlarına açmış, hemen hemen her gün ve gece şiir ve tarihî konularda onlarla sohbet eder, onların anlattıklarını dinlerdi. Bu sırada Farsça da saraya girmişti. Sultan Mahmûd eski İran hikâyelerini ve masallarını dinlemekten başka, onları da topluyordu. Ama bunların düzenli hâlde bir araya getirilmesi gerekiyordu. Bu durum Gazne’ye gelip, saraya girmenin bir yolunu arayan Firdevsî için de bir fırsat oldu. Sultan Mahmûd, ona sarayda bir oda verdi. Bu odanın duvarları eski kahramanların, padişahların, harp silahlarının ve hayvanların resimleriyle donatılmıştı.

Şehnâme’nin parçaları yazıldıkça, sultanın önünde okunuyor ve beğeniliyordu. Mahmûd her beyit için şâire bir altın verilmesini emretti, fakat o parasını eseri bitince almayı tercih etti. Firdevsî yaşı seksene ulaştığı bir sırada, altmış bin beyit tutarındaki eserini bitirdi ve sultana sundu. Sultan da kendisine bir filin taşıyabileceği kadar altın gönderilmesini buyurdu. Fakat bir vezirin araya girmesiyle, bu bir yük gümüşe çevrildi. Bu sırada hamamda yıkanan Firdevsî, verilen sözün tutulmadığına kızarak, ödülü üçe bölüp, bir kısmını getiren hizmetçisine, bir parçasını hamamcıya, bir bölümünü de hamamın kapısının önünde şerbet satan bir adama, bir bardak şerbet karşılığı verdi. Hizmetçi saraya dönüp, olup biteni anlatınca Sultan Mahmûd, Firdevsî’ye çok kızdı ve fillerin ayakları altında ezdirilmesini emretti. Bağdat’a kaçan Firdevsî’yi teslim etmesi için Halife’ye bir tehdit mektubu gönderdi. Şâir buradan da ayrılmak zorunda kaldı ve Tus şehrine geldiği bir sırada öldü (1020). Buna rağmen Sultan Mahmûd, daha sonra onun hakkı olan altmış bin altını varislerine göndermiştir.

Bu İran-Turan savaşlarında adı geçen Afrasyab, Turan komutanı Peşenk’in oğludur. Babasından Farsların Türklere karşı yaptıkları zulmü duyunca intikam hırsıyla harekete geçmiştir. Babasının tarifine göre o; “Cesur bir timsah, av gününde

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, Çeviren: B. Atalay, Ankara 1988, s. 149.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, C. III, s. 368.

⁸ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Haz. R.R.Arat, C. I, 2. baskı, Ankara 1979, s. 43.

erkek bir arslan, savaş zamanında da bir savaş fili gibidir”. Babası ona, “Dedelerinin intikamını almayan bir torunun soyu şüphelidir” der.⁹

Bundan başka, Cüveynî'nin Uygurların türeyişiyle alâkalı olarak anlattığı efsanelerde geçen Böğü Han, ki bizim tarihten tanıdığımız Moyun Çor Kagan'ın oğlu, Afrasyab ile birleştirilmektedir.¹⁰ Böğü Kağan da (759-779) Türk tarihinde ve kültüründe önemli bir kişidir. Bu bakımdan Türklerin bu hükümdarına da Afrasyab denilmesi dikkat çekicidir. Ancak Cüveynî'nin eserini yazdığı 13. yüzyılda artık İran kültürü ve Farsçanın bozkırın konar-göçerlerinin hayatına çok fazla tesir ettiğini unutmamak gerekir. Belirli bir zamandan sonra, belki de 9. yüzyıldan itibaren Afrasyab geleneği Türklerin arasına iyice yerleşmiş olabilir. Ama bize göre Afrasyab ile Tonga Alp Er'i ayırmak gerekir. Eğer ikisi aynı olsaydı, Cüveynî de Kâşgarlı gibi, Afrasyab konusunda bir açıklamada bulunurdu. Demek ki, Afrasyab ile Tonga Tigin veya Tonga Alp Er ayrı kişilerdir. Bilindiği üzere Selçuklular da otuz beşinci nesilden kendilerini Afrasyab'a dayarlar.¹¹ Afrasyab bütün Türklerce kabul edilen bir ata olduğuna göre (tıpkı Umay geleneği gibi), onun 8. yüzyılın ilk yarısında ölen Tonga Tigin ile irtibatının olmaması gerekir. Ama Tonga Tigin, Kâşgarlı'da geçen Alp Er Tonga olabilir.

Bazı araştırmacılar Afrasyab veya Alp Er Tonga'nın değişik coğrafyalarda ve zamanlarda yaşamış bir Türk kahramanı olduğunu, Herodot'tan önce İran'a götürüldüğünü söylüyorlar. Bir görüşe göre, Afrasyab en eski tarihî kavimlerden biri olan Sakalarda yaşayan bir kahraman idi.¹² Herodot'ta, Protothyas oğlu Madyas olarak geçen kişi de Alp Er Tonga ile birleştirilmektedir.¹³ Bu isim ve unvanın milâttan önceki çağlardan beri yaşadığı belirtiliyor. Tonga adının “Arslan” veya “Kaplan” anlamına geldiğini yukarıda belirtmiştik. M. Ö. 1050'lerde bir sülâle kuran Chou'ların ongunu da, Türklerin “Bars” veya “Yolbars” dedikleri Tonga idi. Bundan başka pek çok araştırmacı tarafından, bize göre Kâşgarlı Mahmud'un yanlış yönlendirmesi sonucu, Tonga Alp Er olarak kabul edilen Afrasyab, M.Ö. 7-6. yüzyılda Kang-kü veya Kengeres diye adlandırılan bölgenin Türk hükümdarı olarak gösterilmektedir. Daha sonraki yüzyıllarda ise, Afrasyab'ın Kök Türk Aşına ailesinin de cediti olduğuna dair açıklamalarda bulunulurken, Afrasyab'ın İran Zerdüştlüğünün baş düşmanı Budizm ile ilgisi dikkate çekiliyor¹⁴ ve Budizmin de İran coğrafyasına Kök Türk kağan soyunun bir kolu tarafından getirildiği iddia ediliyor. Yine bazı ilim

⁹ Firdevsî, *Şehname*, Çev. N. Lugal, C. I, İstanbul 1945, s. 367-369.

¹⁰ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşa*, I, Çev. M.Öztürk, Ankara 1988, s. 116.

¹¹ B.Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 256. Kara-Hanlılar da ulu atalarının Afrasyab olduğunu söylerler.

¹² Bununla birlikte halâ Sakaların Türk olup-olmadığı tartışmaları devam etmektedir.

¹³ W. Ruben, “Biyografi tarihi için Türk, İran ve Hint materyalleri”, *Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi İndoloji Araştırmaları, 1940-1941*, s. 677-679; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981, s. 36; Emel esin, “Tonga-Alp-Er (Kültür ve Sanat Tarihi bakımından bir deneme)”, *Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, 1/13, Erzurum 1985, s. 138.

¹⁴ Togan, *a.g.e.*, s. 49; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 2. baskı, İstanbul 1983, s. 205.

adamlarının zamanla İran'ın elinde bulunan gücün Türklerin eline geçtiğini, Afrasyab'ın kardeşinin Sogd'da hükümdar olduğunu belirtmeleri¹⁵ bize ister istemez, Bumın ile kardeşi İstemi'yi hatırlatmaktadır. Kanaatimizce, Batı Türkistan bölgesinde İran'ın elindeki üstünlüğün Türklerle geçmesi 6. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Ak-Hunların ortadan kaldırılarak, İran'ın Bizans ile savaflara başlamasıyla gerçekleşmiştir.¹⁶ Bilindiği gibi Bumın Kağan hanedanlığını kurup, devletini herkese kabul ettirdikten sonra, kendisi Ötüken'deki merkezde, yani kağanlığın başında yer alırken, kardeşi İstemi'yi de Tölöslerin batı ucunu teşkil eden On-Okların topraklarına göndermişti. Bilindiği gibi burası da Sogd sahasıdır. Dolayısıyla yukarıdaki görüşlere göre, Afrasyab'ın Bumın ile alâkası olabilir. Ancak, şunu da göz önünde tutmakta fayda vardır ki, İranlılar Oguz Han'a da Afrasyab diyebilirler. Eğer Afrasyab'ı 10. yüzyıldan sonra bütün kaynaklarda görüyorsak, bunun bir sebebi olmalıdır. Fakat Afrasyab ile Alp Er Tonga'nın aynı kişi olduğunu söylemek bizce iddialı görünmektedir. Acaba, 11. yüzyıla kadar geçen süre içinde Afrasyab hikâyeleriyle, Alp Er Tonga veya bizim Tonga Tigin'in kahramanlıklarını Kâşgarlı Mahmud karıştırmış olabilir mi?

Şimdi gelelim Tonga Tigin bahsine: Önceden de söylediğimiz gibi Tonga Tigin, 714 tarihinde, Beş-Balık savafları sırasında adı zikredilen gerçek bir şahsiyettir. Öyle sanıyoruz ki, Köl Tigin ile Tonga Tigin kişilik olarak birbirlerine çok benzemektedirler. O da aynen Köl Tigin gibi ömrünü milleti için harcamış, hiçbir zaman gözü mal ve mülkte olmamış bir şahıstır. 8. yüzyılın başlarında bu iki kahraman, yani hem Köl Tigin, hem de Tonga Tigin Türkler arasında çok seviliyorlardı. Hatta bize göre, 716 yılına kadar Tonga Tigin yaşamış olsaydı, bu yıldaki taht kavgası daha kanlı geçebilirdi. Belki de Bilge ve Köl Tigin kardeşler bu mücadeleden galip de çıkamayabilirdi. Bunları bir kenara bırakacak olursak; Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarında Tonga Tigin'in kardeşi İni İl Kagan'ın adı geçmemesine rağmen, Tonga Tigin'in ismi zikredilmektedir.¹⁷ 714 yılında ölen Tonga Tigin'in yog merasiminin, Köl Tigin'inkine benzer bir şekilde 715 yılında, bir yıl sonra yapıldığını görüyoruz. Bu sırada, yani Tonga Tigin'in yog merasimi zamanında Oğuzlara da bir darbe vurulmuştur.¹⁸ Kısaca bazı ilim adamlarının sandığı gibi yazıtlarda yog merasiminden bahsedilen Tonga Tigin ile Afrasyab aynı kişi değildir.¹⁹ Ama Tonga Tigin ile Kâşgarlı'nın bahsettiği Tonga Alp Er bize göre aynı kişilerdir. Hatta Doğu Türkistan'da Bezeklik harabelerinde, ağızında ve elbiselerinde kan lekesi görülen ve

¹⁵ Esin, *a.g.e.*, s. 141-145.

¹⁶ Gömeç, *a.g.e.*, s. 15-20.

¹⁷ *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 7. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 31. satır: *Tonga Tigin yogınta*.

¹⁸ *Köl Tigin Yazıtı*, Kuzey tarafı, 7. satır; *Bilge Kagan Yazıtı*, Doğu tarafı, 31. satır.

¹⁹ F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1926, s. 57; R. N. Frye, "Selçuklulardan Evvel Orta Şarkta Türkler", *Bellekten*, 10, Ankara 1946, s. 120; Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 168; A. B. Ercilasun, "Alp Er Tonga'ya Ait Bazı Sözler", *Milli Folklor*, 2/16, Ankara 1992, s. 11.

resmin bir yerinde “Tonga Tigin”, diğer yerinde “Tonga ol” yazısı bulunan minyatür²⁰ bizzat Tonga Tigin’e ait olabilir.

Son olarak şunu söylemek istiyoruz: Türk milleti tarihinin hiçbir zamanında kendisine yapılan kötülükleri unutmadığı gibi, yapılan iyilikleri de unutmamıştır. Mesela Kür Şad, Tonga Tigin gibi şanslı değildir, ama adı unutulmuş olmasına rağmen, arkadaşlarıyla beraber yaptığı fedakârlık unutulmamış ve onların hatırası “kırklara karışmak” şeklinde yaşamıştır.²¹ Bugün Türk milleti arasında vatan ve millet uğruna can verenlerin arkasından söylenen “kırklara karıştı” deyiminin Kür Şad ve kırk arkadaşıyla ilgili olduğunu sanıyoruz. Tonga Tigin de devleti ve milleti uğruna birçok fedakârlıklarda bulunmuş, çok kahramanca yaşamış ve kahramanca ölmüştür. O yüzden milletin nazarında çok değerli bir kişi olduğu için Kâşgarlı zamanına kadar unutulmamış ve Farsçanın tesiriyle dilimize girmiş olan Afrasyab adıyla karıştırılmıştır. Eğer Afrasyab, Tonga Alp Er olsaydı, 13. yüzyılda eserini yazmış olan Cüveynî’de Böğü’nün adıyla da birleştirilmezdi.

²⁰ Frye, *a.g.m.*, s. 120-121; Z. V. Togan, *a.g.e.*, s. 168.

²¹ S.Gömeç, “Ölümünün 1360’ıncı Yılında Kür Şad”, *Yeni Orkun*, Sayı 16, İstanbul 1999, s.35.